

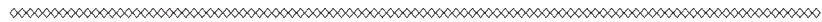
ІСТОРИЧНІ КАРТИ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ МОДЕЛЮВАННІ

Сутність історичної картографії демонструє її двоєдиність: можливість просторової орієнтації, як за звичайними картами, але ця функція доповнюється орієнтацією в часі. До того ж виробники історичних карт мають вивчати потреби споживачів, а відтак – передбачати наслідки застосування своїх творів на практиці.

Більшість історичних карт вирішує освітні завдання. Значно вужчим є коло використання наукових або монографічних історичних карт, які несуть науково-дослідницьку інформацію. Зазвичай вони змістовно прив'язані до тексту історичних праць і розраховані на вузькопрофільних фахівців. Третьою групою історичних карт є довідкові або науково-популярні, які зорієнтовані на широкий читацький загал. Вони мають риси двох попередніх груп, задовольняючи не тільки гуманітарні та культурні, а й професійні потреби освічених людей. Між іншим, і тих, хто вміє побачити в історичних картах специфічну інформативну цінність.

Геополітична картографія. Такою специфічною галуззю застосування історичних карт є геополітичні дослідження. Як наука геополітика перебуває на стадії становлення й вивчає комплекс географічних, історичних, політичних та інших факторів, що взаємодіють між собою та впливають на стратегічний потенціал і розподіл сфер впливу провідних держав. Коротко її визначають як систему знань про контроль над територією.

Один із методів геополітичних досліджень, а саме історико-порівняльний, передбачає операції з історичними картами. Картографія – зручний інструмент, вона надає засоби необхідного спрощення, дозволяючи описувати геополітичний ландшафт у загальнозрозумілих символах і готувати ґрунт для складних стратегій та важливих рішень¹. Методичні процедури полягають у порівнянні карт певної

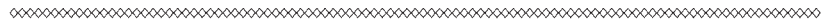
території в різні історичні періоди, при цьому виявляються тенденції та проставляються акценти, випадковості відокремлюються від закономірностей, залучаються аналогії. Подальший аналіз дозволяє змодельовати варіанти майбутнього розвитку подій.

Однією з теоретичних засад, на яких будується геополітика, є цивілізаційна. У її підвалини закладена думка про те, що головними суб'єктами в історії є не держави чи нації, а цивілізації – відносно самостійні цілісні соціально-історичні утвори, локалізовані в просторі й часі. У просторовому плані вони, подібно до кристалічних щитів на тектонічній карті, відносно сталі. У часовому ж, подібно до живого організму, проминають етапи народження, розвитку, розквіту й, нарешті, згасають – чи то безслідно (як цивілізації доколумбової Америки), чи породжуючи «дочірні» цивілізації (так, західнохристиянська й східнохристиянська цивілізації є дочірніми відносно елліністичної)².

Фіналом існування цивілізації є поява «універсальної держави», яка об'єднує все суспільство в єдину політичну громаду (наприклад, для елліністичного світу такою була Римська імперія). Вона може існувати досить тривалий час і зрештою гине, відкриваючи шлях новій цивілізації.

Питання вибору критеріїв для виокремлення цивілізацій, їхньої кількості та меж залишається спірним. Але думки вчених збігаються щодо наявності п'яти культурних цілісностей найвищого рівня, на яких тримається сучасний світ і які оформилися близько VIII ст. н. е.: західнохристиянська, східнохристиянська (православна), ісламська, індійська, далекосхідна³. Як помітив англійський історик Арнольд Тойнбі, нові цивілізації зароджуються в периферійних областях старих: західнохристиянська й східнохристиянська розквітли, відповідно, на Рейні та Дніпрі – областях, периферійних до середземноморської Римської імперії, ісламська цивілізація – в Аравійській пустелі, периферії давньої сирійської цивілізації. Можна додати, що ядро сучасної західної цивілізації змістилося зі Старої Європи за океан.

Так само не можна не помітити й те, що кількість форм всесвітньо-історичних явищ обмежена, і попри непевність характеристик та меж цивілізацій їхні загальні риси проглядаються в

постійній повторюваності образів⁴, дозволяючи геополітикам робити прогнози. Як приклад спадкоємності подібних образів, А. Тойнбі поєднав карту халіфату Аббасидів (VIII ст. н. е.) з картою держави Ахеменідів (VI ст. до н. е.) і вказав на схожість їхніх контурів, методів управління, принципів соціального та духовного життя. Сучасну ісламську цивілізацію, до якої належала перша з держав, А. Тойнбі виводить від давньої сирійської, до якої належала друга. Велика кількість подібних збігів доводить, що це не просто набір випадковостей.

Картографічне «зіткнення цивілізацій». Центральним стрижнем цивілізаційної теорії є розмежування політико-стратегічних інтересів провідних країн, обґрунтуванням якого можуть бути уявні «межі цивілізацій». За словами французького історика Фернана Броделя, тому, хто прагне діяти в сучасному світі, корисно навчитися виявляти на карті світу існуючі нині цивілізації, їхні центри та межі, інакше можна припуститися помилок⁵. Американський політолог Збігнев Бжезинський, наш сучасник, розмірковуючи над політичними межами Європи, задається питанням, як далеко на схід можуть розширитись Європейський Союз і НАТО⁶. Його співвітчизник Семюел Хантингтон переконаний, що державні кордони дедалі частіше коригуватимуться в напрямі збігу з культурними (етнічними, релігійними), а лінії розколу між цивілізаціями ставатимуть фронтами конфліктів глобальної політики. І додає, що якщо культура й географія не стикаються, то збіг досягається шляхом геноциду або примусових міграцій.

Попри стабільність центральних областей цивілізацій, їхні межі далекі від рівноваги. Так само мінливі й думки експертів із цього питання. І саме тут можуть знадобитися історичні карти. Карта Європи кінця III ст. (мал. 1)⁷ демонструє Римську імперію (рожевий колір) та її варварське оточення (синій колір), культурно пов'язане з провінційно-римським світом. Терени тогочасної України асоціюються з черняхівською археологічною культурою (на карті цю територію позначено як державу германців-остготів). На Чорноморському узбережжі тоді ще існували грецькі колонії. Таким чином, південь Східної Європи входив до периферії античної (елліністичної) цивілізації.

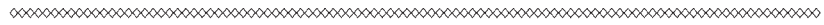

Мал. 1. Європа наприкінці III ст.

Карта Європи початку IX ст. (мал. 2)⁸ відтворює події після Великого переселення народів і розселення слов'ян. Навала кочовиків із глибин Азії посунула германські племена на захід, і залишені ними землі заселили слов'яни (жовтий колір). У VI ст. їхня колонізація

Мал. 2. Європа на початку IX ст.

сягнула Ельби (Лаби), сучасної Східної Німеччини. Після X ст. полабські слов'яни були асимільовані німцями. На заході тоді існувала Імперія франків (бузковий колір), яку більшість дослідників розглядають як ядро майбутньої західнохристиянської цивілізації.

У X–XI ст. західні слов'яни та угорці, хрестившись у католицизм, обрали європейський шлях розвитку. Східні слов'яни й волохи прийняли православ'я. Таким чином, Центральною Європою пролягла культурна межа, яка збіглася з кордоном між Польщею і Київською Руссю, а в майбутньому – із західним кордоном СРСР. С. Хантингтон, який визначав цивілізації за релігійною ознакою, надав цій межі глобального значення, з корекцією Західної України й Західної Білорусі, що їх він зараховував до західного світу (мал. 3)⁹. Монгольська навала XIII ст. поглибила вже існуючий розлом між Південно-Західною і Північно-Східною Руссю, а становлення

Мал. 3. Межа між католицькими й православними країнами в середні віки

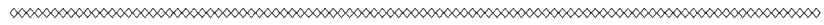
польсько-литовської держави в XIV–XVII ст. і створення греко-католицької церкви відсунуло межу на схід – до кордонів сучасної Росії. У XVIII–XIX ст. Російська імперія поглинула землі колишньої Речі Посполитої (крім Галичини), її західні кордони сягнули Одеру, а в геополітичній перспективі почала матеріалізуватись ідея слов'янської єдності та «русского мира».

На карті Європи 1918 р. (мал. 4)¹⁰ бачимо ситуацію, що склалася після Брестського миру – просування німецько-австрійських військ на схід гарантувало відновлення української державності. Графічна композиція не здається випадковою, якщо порівняти її з ситуацією, що намітилась у III ст.

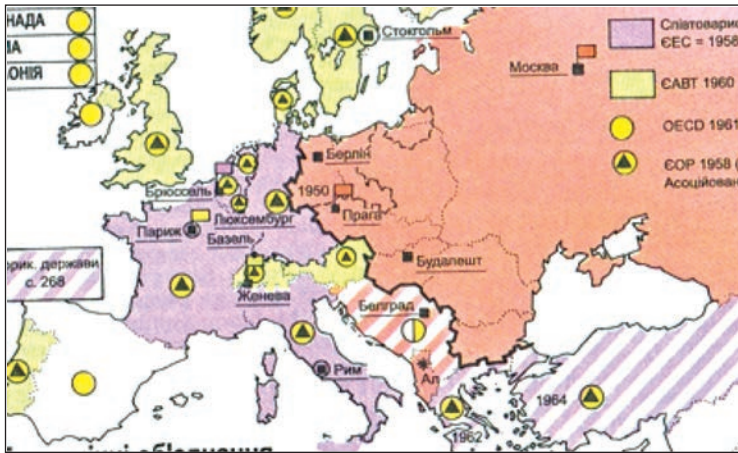

Мал. 4. Європа 1918 р.

Після Другої світової війни геополітичний маятник знову хитнувся на захід: на карті Європи 1950-х рр. (мал. 5)¹¹ обрис країн радянського блоку (рожевий колір) напрочуд точно повторює терени розселення слов'ян у IX ст., а країни-засновники Європейського Союзу (синій колір) – Франкську імперію Карла Великого. Така ретроспектива доводить, що побоювання сучасних центральноєвропейських держав щодо намірів Росії не позбавлені сенсу. Хиткість

цієї геополітичної конфігурації виявилась у процесі розпаду Радянського Союзу, і сьогоденна карта розподілу сил на сході Європи наближається до тієї, що була 1918 р.

Мал. 5. Європа в 1950-х рр.

Як видно, територія України потрапляє в зону геополітичної нестабільності, через що багато хто із західних і російських політологів, перебільшуючи внутрішні протиріччя в Україні, пророкують її цивілізаційний розкол: або по австрійському кордону ХІХ ст., або по польському 1921–1939 рр., або Дніпром (польський кордон у ХVІІІ ст.), або кордоном Речі Посполитої ХVІІ ст. (з відокремленням Слобожанщини й Півдня – так званої «Новоросії»), і останній варіант – по Перекопському перешийку й межах Донбасу, що нагадує ситуацію 1918 р.

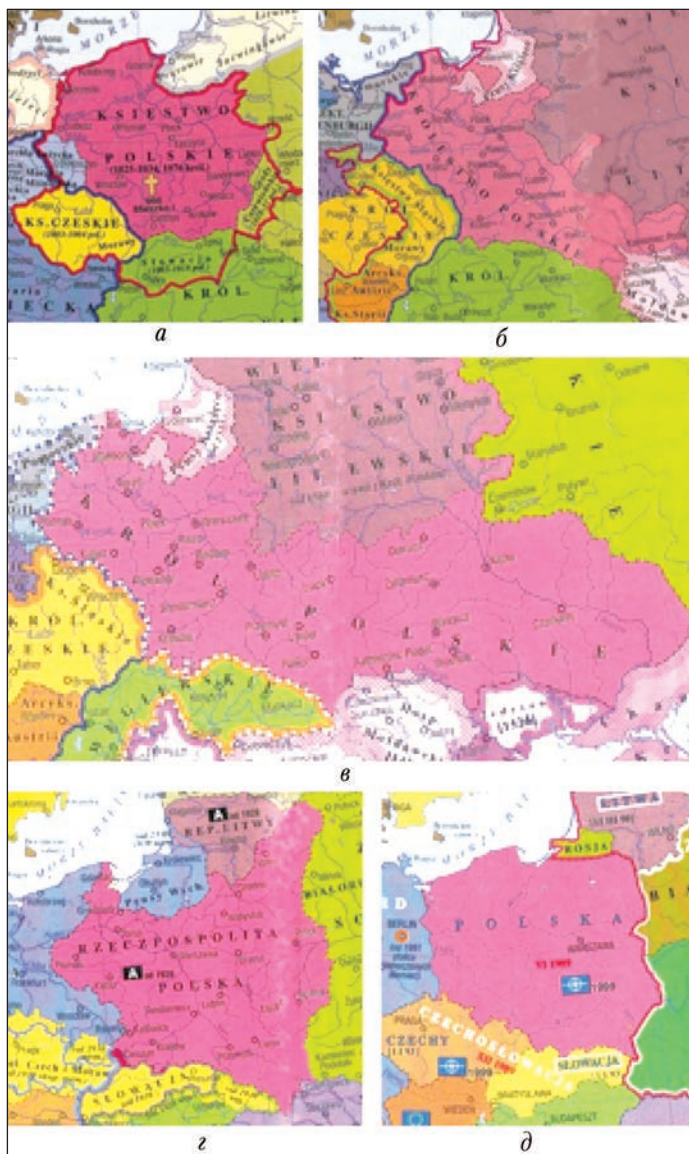
Щодо України, не зайвим буде оглянути геополітичну карту Росії. А. Тойнбі стверджував, що російська універсальна держава постала в периферійних районах Давньої Русі за Івана ІІІ (1462–1505 рр.) після перемоги Москви над Великим Новгородом і падінням ординського ярма¹². Упродовж наступних чотирьох століть територіальне зростання Російської держави йшло шляхом колонізації безлюдних земель Сибіру, завоювання країн, що належали до ісламської цивілізації, і протистояння з країнами західного

світу. Крах Російської імперії 1917 р. започаткував зворотний відлік, а після 1991 р. Росія звузилася до кордонів середини XVII ст. Невідомо, як далеко зайде цей процес, але погляд на карту XVI ст. (мал. 6)¹³, де Велике князівство Московське оточене татарськими ханствами, наводить на думку, що погрози ісламських сепаратистів у Росії про створення Кавказького емірату з можливістю його поширення на Поволжя та Урал не здаються надто фантастичними (означені регіони відрізняються від корінної Росії і ландшафтом, і значною кількістю мусульманського населення, і відносно вищою народжуваністю).

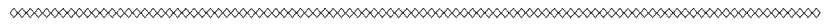

Мал. 6. Держави, що утворилися внаслідок розпаду Золотої Орди. 1500 р.

Подібна історична логіка проглядається й у метаморфозах обрисів Польської держави. Протягом семисот років її територіальний розвиток був спрямований на схід, двічі вона зникала з політичної карти Європи, поки після Другої світової війни не повернулася до своїх первинних кордонів, що окреслились ще в X–XI ст. (мал. 7)¹⁴.

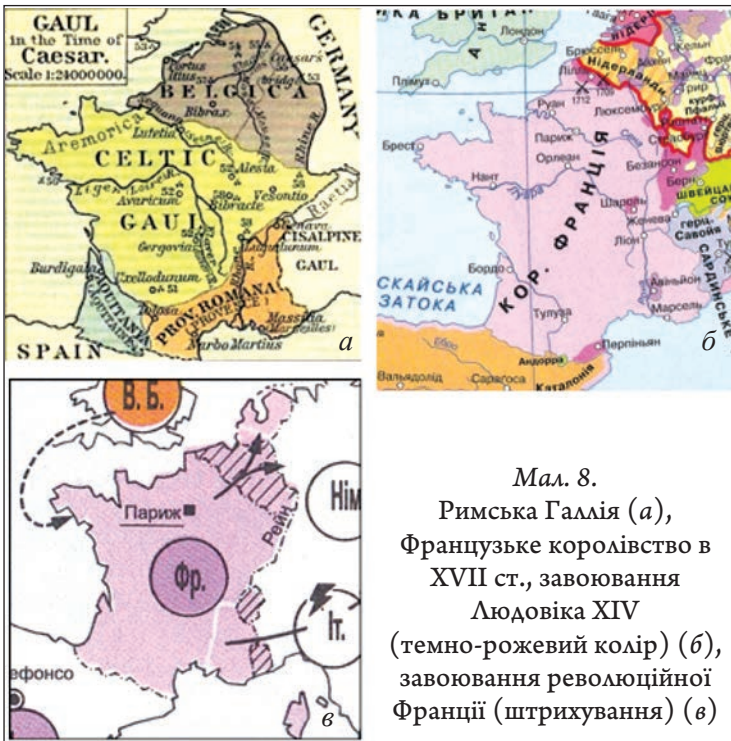

Мал. 7. Територія Польської держави в X–XI ст. (а), у XV ст. (б), у XVI ст. (в), у 1921–1939 рр. (з), після 1951 р. (д)

«Імперії не зникають». Країни, як і люди, керуються спадковими вподобаннями (традиційними геополітичними перевагами та власним розумінням історії)¹⁵. Видобуті з глибин історичної пам'яті образи колишньої величі візуалізуються в історичних картах. Очевидні розбіжності старих і нових кордонів дозволяють окинути оком втрачені території та спонукають амбітних політиків продумувати варіанти «повернення історичної спадщини».

Людовік XIV (1643–1715 рр.) ставив за мету розширити своє королівство до «природних кордонів Галлії» (античний еквівалент Франції) – від Піренеїв до Рейну¹⁶. У війнах з Іспанією та німецькими державами він спромігся приєднати до Франції Ельзас зі Страсбургом, досягнувши таким чином Рейну. Повною мірою мрія «Короля-сонця» здійснилася 1797 р. з перемогами французької революційної армії над Австрією та Пруссією (мал. 8)¹⁷. Після

Мал. 8.
Римська Галлія (а),
Французьке королівство в
XVII ст., завоювання
Людовіка XIV
(темно-рожевий колір) (б),
завоювання революційної
Франції (штрихування) (в)

закінчення наполеонівських війн Франція набула своїх сучасних обрисів. Останнього разу ідея «природних кордонів» виявилася в зазіханнях Наполеона III (1852–1870 рр.) на Бельгію, Люксембург і Пфальц.

Найяскравішою в імперській історії Франції була доба Наполеона I (1804–1815 рр.), який покорив практично всі країни материкової Європи (мал. 9)¹⁸. Сучасна Франція, за словами З. Бжезинського, прагне знову уособлювати собою Європу, її гео-

Мал. 9. Французька імперія 1812 р.; приєднані території, залежні та союзні держави (різні відтінки фіолетового)

політичні інтереси охоплюють ті самі країни, що колись завоював Наполеон, а також Алжир, Туніс і Марокко, які стали французькими колоніями вже після Наполеона та були втрачені Францією після Другої світової війни (мал. 10).

Інша колишня імперія та активна геостратегічна держава – Туреччина. Прабатьківщиною сучасних турків була Середня Азія, звідки вони вийшли в XI ст. під ім'ям сельджуків, завоювали Передню Азію й створили свою першу імперію (мал. 11)¹⁹. Їхня друга

Мал. 10. Сфера геополітичних інтересів Франції за З. Бжезинським (світло-сіра межа)

Мал. 11. Держава сельджуків у XI–XIII ст

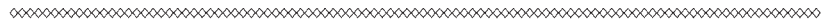
імперія – Османська (XIV–XX ст.) – охоплювала Близький Схід, Балкани й Північну Африку. Ареали цих двох держав керівництво сучасної Туреччини розглядає як зону свого регіонального лідерства. Якщо в Сирії, Іраку, Північній Африці (колишні османські провінції) така позиція обумовлена історико-геополітичними міркуваннями, то потенціальний вплив Туреччини на Азербайджан і країни Середньої Азії ґрунтується на спільному походженні тюркських народів. Легко помітити, що східний напрямок турецької зовнішньої політики графічно повторює контури давньої держави турків-сельджуків (мал. 12).

Мал. 12. Сфера геополітичних інтересів Туреччини
(за З. Бжезинським)

Згадуючи держави з імперськими традиціями, не можна оминути увагою Китай. Тамтешнє розуміння історії не протиставляє сучасну КНР і давньокитайські імперії, а бачить у ній результат послідовного розвитку китайської державності. Керівництво Китаю періодично повертається до розгляду якоїсь гострої зовнішньополітичної проблеми, проводячи відповідні історичні паралелі. Чільне місце при цьому відводиться аналізу злету й падіння імперій²⁰.

Найвищого територіального розвитку Китайська держава досягала за часів імперій Тан (VII–IX ст.) і Цин (XVII–XX ст.): перша простягалася на захід до Аральського моря, а «вісімдесят вісім

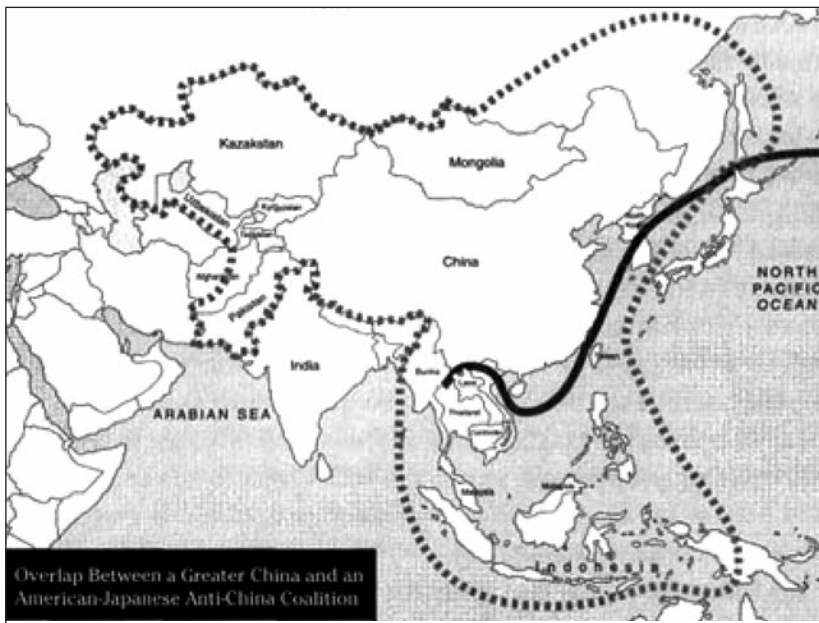

азійських народів» визнавали китайську зверхність (мал. 13); друга володіла сучасним російським Приамур'ям і Тувою, Монголією, східними районами Казахстану і Киргизстану. Правителі Кореї та Індокитаю були васалами Китаю. Колись встановлений контроль над означеними територіями залишив слід на віки й трансформувався у сферу геополітичного впливу сучасного Китаю (мал. 14). Варто провести паралель і з Британською співдружністю націй – сучасною формою колишньої Британської колоніальної імперії, – яка тримається тепер суто на авторитеті британської монархії.

Мал. 13. Імперія Тан і залежні країни (карта з Вікіпедії)

Спроби збереження якщо не політичного контролю, то бодай впливу на території, що були колись «своїми», часом не обмежуються культурою, економікою, дипломатією чи ідеологією. Новітня історія знає чимало прикладів фізичного відновлення давніх кордонів. Найбільш гіпертрофованим удаванням до минулого була зовнішня політика Італії в 1912–1943 рр. Відродження імперських

Мал. 14. Сфера геополітичних інтересів Китаю за З. Бжезинським (сірий пунктир)

традицій Давнього Риму проглядалось уже в анексії Лівії та Додеканесу внаслідок Триполітанської війни 1911–1912 рр. За результатами Першої світової війни Італія отримала Південний Тироль і частину Адріатичного узбережжя. 1919 р. італійські окупаційні війська з'явилися в Туреччині. Беніто Муссоліні, який прийшов до влади 1922 р., відкрито проголосив Італію спадкоємицею Римської імперії, що її вже не існувало півтори тисячі років. Б. Муссоліні запозичив давньоримську державну символіку й поставив за мету принаймні фрагментарно відтворити територію імперії. Першим кроком до цього стало загарбання Албанії (1939 р.). Від початку Другої світової війни італійські війська окупували Грецію, приморську частину Югославії, Корсику й прикордонні території Франції. Планувалося приєднання Єгипту, Тунісу, Мальти та італомовної частини Швейцарії. Винятком була завойована

1936 р. Ефіопія та стара колонія Сомалі, які не вписувалися в межі «давньоримського світу» (мал. 15). Зрештою агресор зазнав законної поразки, а його химерні плани залишилися промовистою ілюстрацією безвідповідальних політичних амбіцій.

Мал. 15. «Велика Італія» (карта з Вікіпедії)

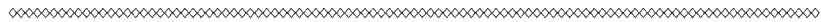
Мистецтво моделювання геополітичних ситуацій має враховувати навіть неймовірний, на перший погляд, розвиток подій. Вище розглядався найгірший сценарій для майбутньої Росії. Потенційна небезпека загрожує територіальній цілісності Сполучених Штатів. У першій половині XIX ст. Мексика була вдвічі більшою за територією, ніж тепер. Програна американсько-мексиканська війна (1846–1848 рр.) вартувала південній сусідці США сучасних Техасу, Каліфорнії, Невади, Арізони, Юти, Нью-Мексико й Колорадо – і ці втрати не забуті, тим паче, що в названих штатах живе чимало мексиканців (мал. 16)²¹. Американські політологи (З. Бжезинський, П. Б'юкенен) не виключають можливості «мексиканського реваншу», якщо колись Сполучені Штати охопить криза

Мал. 16. Мексиканські території, включені до складу США (бежева смуга)

й вони втратять світову гегемонію. Глобальне потрясіння, яке спричинить послаблення США, може мати найгірші наслідки для Грузії, Тайваню, Південної Кореї, Білорусі, України, Афганістану, Пакистану, Ізраїлю – країн, прив’язаних до периферійних областей цивілізацій²².

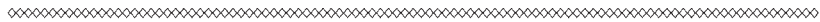
Наведені приклади підтверджують сентенцію, що «немає нічого нового під сонцем» – огляд історичних карт дає розуміння сьогодення й передбачення майбутнього світу. Низку різночасових карт можна розглядати як причинну послідовність, і це допомагає вибудовувати узагальнені геополітичні моделі. Не обмежуючись відстеженням змін політичних кордонів, доцільно залучати до аналізу карти народів, релігій тощо. Вивчаючи зв’язки між ними й вишукуючи несуперечливі способи інтерпретацій, дослідник поєднує їх з умоглядними припущеннями про характер процесів у реальному світі.

Накладання картографованих ситуацій одна на одну виявляє потенційно нестійкі регіони – «розірвані країни» (за С. Хантингтоном), до яких він зараховує також Україну. Можливі потрясіння приховує політична карта Африки. Штучно встановлені в колоніальний період кордони не враховують історичного, етнічного та релігійного підтексту африканської дійсності й тримаються тільки на міжнародних домовленостях.

Ще складніша ситуація в Передній Азії, що її З. Бжезинський називає «Азійськими Балканами». Ісламістські повстанці-суніти в Сирії та Іраку декларують наміри відродити Халіфат у відомих кожному школяреві межах VIII ст. – від Іспанії до Індії. Натомість західні політологи не виключають можливості перекреслення кордонів у регіоні відповідно до етнічних і релігійних принципів (проблема Курдистану, Афганістан, розпад Іраку на шіїтську й сунітську частини), що віддалено нагадуватиме карту дезінтеграції Сельджуцької держави за часів Хрестових походів. Розбіжності поглядів на майбутнє світу віддзеркалюють протилежні геополітичні концепції: якщо Б. Муссоліні був упевнений, що державні кордони творять націю²³, то С. Хантингтон вважав, що ментальні межі є сильнішими за політичні. Історія знає обидва випадки.

Залишається погодитись, що, застосовуючи картографічний метод у геополітичних прогнозах, треба враховувати кілька критичних зауважень. По-перше, багато хто з істориків переконаний у тому, що історичні події значною мірою унікальні. Твердження О. Шпенглера й А. Тойнбі про наявність історичного еквівалента для всякого значущого явища або події не можуть бути точним критерієм. Свої теорії ці вчені обґрунтовували, скоріше, інтуїтивно. По-друге, складні системи з багатьма невідомими, яким є історичний процес, дуже важко бездоганно проаналізувати й пояснити їхню поведінку, врахувати всі нюанси. По-третє (а це впливає з другого), картографічний спосіб надто схематичний, і його застосування є намаганням пояснити складні явища за допомогою принципів, притаманних простим, що не завжди спрацює. І, по-четверте, історичні ситуації при всій їхній подібності ніколи не повторюються зі стовідсотковою точністю, тому дуже

¹⁶ Кіндер Г., Хільгеман В. Вказ. пр. – С. 259.

¹⁷ Там само. – С. 302; Атлас з нової історії (XVI–XVIII ст.). 8 клас / Д. Ісаєв, О. Гісем, О. Мартинюк. – К., 2004. – С. 17; Reference Map of the European Provinces of Roman Empire [Electronic resource]. – Access mode: www.lib.utexas.edu/maps/historical/history_shepherd_1911.html. – The name of the screen.

¹⁸ Geschichtsatlas. – Brauschweig, 1992. – S. 64.

¹⁹ Атлас. Історія середніх віків. 7 клас... – С. 15.

²⁰ Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис ...

²¹ Атлас з нової історії (1789–1914 роки). 9 клас / О. Гісем, Д. Ісаєв, О. Мартинюк. – К., 2004. – С. 6.

²² Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис ...

²³ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю.І. Рима-ренко. – К., 1996. – С. 868.